

MUMTOZ QOFIYA AYBLARI (NUQSON) NAZARIYASIGA OID QARASHLARNING QIYOSIY TADQIQI

Orzigul HAMROYEVA Jalolovna

ToshDO‘TAU, dotsent, filologiya fanlari doktori

arguvon87@mail.ru

Annotatsiya. Arab va ajam shoirlari qofiya harakatlari va harflaridagi noo ‘xshashliklarni qofiya ayblari sifatida keltirishadi. Odatda qofiya ayblari (nuqsonlari) qofiya harakatlarining o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Kamdan kam holatda qofiya harflardagi ixtiloflar qofiya ayblari sifatida keltiriladi. Chunki shoirlar qofiya harflarining ixtilofini juda katta kamchilik sifatida baholashgan. Shuning uchun ham odatda qofiya harflarida har xillik uchramaydi. Maqolada poetikaga oid arabiy, forsiy va turkiy risolalardagi qofiya ayblariga oid ilmiy-nazariy qarashlar qiyoslanadi.

Kalit so‘zlar: qofiya harflari, qofiya harakatlari, risola, iyto, sinod, ikfo, iqvo.

Abstract. Arabic and novice poets cite inconsistencies in rhyming movements and letters as rhyme faults. Usually, rhyming faults (defects) are associated with changes in rhyming movements. In rare cases, discrepancies in rhyming letters are cited as rhyming faults. Because poets considered the difference of rhyming letters as a very big drawback. Therefore, there is usually no variation in rhyming letters. The article compares scientific-theoretical views on rhyme errors in Arabic, Persian and Turkish treatises on poetics.

Key words: rhyming letters, rhyming movements, risola, iyto, synod, ikfo, iqvo.

Mumtoz qofiyaga oid arabiy, forsiy, turkiy risolalarda qofiya ayblari maxsus “bo‘lim”, “fasl”, “harf”larda izohlangan. Abu Abdulloh Xorazmiy “She‘riy nuqsonlar”, Shamsiddin Qays Roziy “She‘riy nutqda qofiyadagi nuqsonlar haqida”, Nosiriddin Tusiy “Dar uyubi qavofiya”, “Dar uyubi qavofi porsiy”, Jomiy “Fasl” Faxri Isfahoniy “Qofiya ayblari” Atoulloh Husayniy “Risolai qofiya” asarining 7-qismi (7-harf)ni qofiya ayblari tadqiqiga bag‘ishlasa, “Funun ul-balog‘a” va “Badoe ul-afkor” risolalarida qofiya harakatlari tarkibidagi kamchiliklar sifatida qofiya nuqsonlari izohi beriladi. Risolalarning aksariyatida qofiyaning 4 nuqsoni ta‘rifi keltiriladi: iqvo, ikfo, sinod, iyto.

Shamsiddin Qays Roziy, Nosiriddin Tusiy, Faxri Isfahoniy qofiyaning to‘rt nuqsoniga qo‘shimcha tarzda uch qofiya nuqsonini izohlaydi: munoqaza, tazmin, taxli‘.

Aslida qofiya aybi sifatida keltirilgan munoqaza, tazmin, taxli‘ qofiyadan ko‘ra ko‘proq she‘riy janrlar bilan bog‘liq kamchiliklar sanaladi [5: 190].

Iqvo. “Iqvo” so‘zining ma‘nosi manbalarda turlicha izohlanadi. Bu so‘z arab tilida اقوا – “o‘ralgan arqonni yechish”, “arqonni teskari tomonga buralishi” [9: 160], “ipni qayta berish” [8: 73] ma‘nolarida ishlatiladi. “Iqvo” so‘zi leksik jihatdan “tugagan zahira” ma‘nosini ham bildiradi [2: 34]. Lug‘atlarda “xoli qilmoq”, “tark qilmoq” ma‘nosida ham keladi. B.Sirus uni aqvo deb ataydi [7: 56]. Risolalarda hazv va tavjihning noo‘xshashligi iqvo sifatida keltiriladi. Qiyosiy tadqiqqa tortgan manbalarning aksariyatida hazv (*ridf* va *qayddan oldingi harakat* – O.H.)harakati izohida quyidagi baytdagi qofiyadosh so‘zlar namuna sifatida keltiriladi:

Har vazir va muftiy va shoir ki u Tusiy bud.

Jo‘n Nizomulmulk va G‘azzoliy va Firdavsiy bud.

Baytdagi qofiyadosh soʻzlar *طوسی – توسی* *Tusiy* soʻzidagi “zamma” (u unlisi) *Firdavsiy* soʻzidagi “vov”dan oldingi “fatha” (a unlisi) bu holatni yuzaga keltirgan.

Az gʻusa hijron tu dil *bur* doram,

Payvasta az on diyda ba xun *tar* doram [5: 148].

Baytda qofiyadosh soʻzlar sifatida taqdim qilingan *bur* (بر) va *tar* (تر) soʻzlaridagi raviydan oldingi harakat, yaʼni tavjihning turli harakatlar bilan ifodalanishi qofiya aybi sifatida iqvo sanaladi.

Arab shoirlari majro, raviy harakatidagi nooʻxshashlikni ham iqvo nomi bilan atashgan (“Al-moʻjam”, “Meʼyor ul-jamoli”, “Badoe ul-afkor” – O.H). Biroq fors shoirlari raviydan keyingi harakatdagi turlichalikni juda katta kamchilik sifatida baholab, bunday soʻzlarni oʻzaro qofiyadosh soʻz sifatida keltirish notoʻgʻri ekanligini taʼkidlashgan. Chunki raviydan keyingi harf va harakatlarning takrori muhim sanaladi.

Abu Abdulloh Xorazmiy iqvo sifatida *munzilu* – *manzili* qofiyadosh soʻzlarni keltiradi. Qofiyadosh soʻzlarga izoh chogʻida “alif”, “vov”, “yo”lar oʻrtasidagi ixtilof juda ogʻir ekanligini aytib, iqvodan koʻra nuqsoni koʻproq ekanligini taʼkidlab, “isrofdir” deb taʼrif beradi.

Nosiriddin Tusiy “Dar uyubi qavofiya”, “Dar uyubi qavofi porsī” sarlavhalari ostida qofiya ixtiloflarini tushuntirar ekan, ularning ilmiy atama sifatidagi nomlarini keltirmaydi. “Qofiya ayblaridan biri”, “ikkinchisi” soʻzlari orqali ularning xususiyatlarini ochib beradi. Fors shoirlari qofiya ayblari orasida toʻrt qofiya nuqsoni ustida bahs yuritadilar. Tusiy ularning dastlabkisi sifatida ridf bilan bogʻliq aybni keltiradi [6: 127]. Ridf bilan bogʻliq nuqsonning ikki turini farqlaydi. 1. Hazvning ixtilofi: *mard* – *durd* – *vird* qofiyadosh soʻzlardagi “fatha” (a unlisi), “zamma” (u unlisi), “kasra” (i unlisi)ning oʻzaro nomuvofiqligi fors shoirlari tomonidan qofiya aybi sifatida keltiriladi. Yoki mutlaq qofiya sifatida keladigan *dasta* – *rusta* – *basta* soʻzlaridagi harakatlar ham iqvo sanaladi. 2. Ridf va maxrajdagi harfdagi nuqson: *zohirtar* – *kabehtar* soʻzlaridagi ridf va “re” va “ho”dagi turlichalik qofiya aybi sifatida koʻrsatiladi. Biroq bu kabi holatlar kamdan kam uchraydi. *Dur* – *shoʻr*; *shir* – *sheʻr* soʻzlarini harakatlardagi ixtiloflar fors shoirlari sheʼrlarida koʻp uchraydi. Tusiy ikkinchi turdagi qofiya ayblarini toʻrt turga boʻlgan holda taqdim qiladi. Ularning birinchisi sifatida tavjihdagi ixtilofni keltiradi. *Axtar* – *unsur* – *shoir* soʻzlari oʻzaro qofiyadosh soʻzlardagi harakatlarning ixtilofi qofiya aybini yuzaga keltirgan. Olim “re” – raviy mutharrik boʻlsa, bu soʻzlardagi raviydan oldingi “fatha”, “kasra”, “zamma” tavjih boʻla olmasligini, bu soʻzlar qofiyada “murtafeʼ - murtad” boʻlishini, qofiyadosh soʻz sifatida olinmasligini aytadi.

Ahmad Taroziy hazv harakati izohida uning ixtilofi iqvo deb nomlanishini aytadi. “Ul ridfning moqablining harakatidir, netokkim, *tus* va *kus* yo *zayn* va *dayn*. Va muning ixtilofin iqvo oʻqurlar” [10:73]. Arab shoirlari hazv harakatining ixtilofini ayb sifatida qabul qilmaganliklarini, ajam shoirlarida esa bu ayb – nuqson ekanligini aytadi. Olimlarning ridfdagi “vov” harfining ixtilofini qabul qilganliklarini taʼkidlab, Mavlono Asadiyning *Tusiy - Firdavsiy* soʻzlari qofiyadosh soʻzlar sifatida keltirilgan baytini keltiradi. Biroq Ahmad Taroziy tavjihning ixtilofini ijoza deb nomlaydi.

Jomiy ham iqvo hazv va tavjihning ixtilofi ekanligini aytib, *dur* – *davr*, *jast* – *just*, *pur* – *bqr* qofiyadosh soʻzlar misolida tushuntiradi.

Atoulloh Husayniy iqvoning ikki shaklini taqdim qiladi [2:59]:

1. Qofiyadosh soʻzlardagi hazvlarning turli harakatlar bilan ifodalanishi: *dod* – *dīd* (داد - دید);

2. Qofiyadosh soʻzlarning birida hazvning ishtirok etishi, ikkinchisida ishtirok etmasligi: *dud – davr* (دور - دور).

Ikfo. “Ikfo” soʻzi lugʻatda “xohlagan narsasidan yuz burish”, “teskari qilmoq” degan maʼnoni anglatadi. Ikfo arab va ajam shoirlari tomonidan qofiyadagi asosiy nuqsonlardan biri sifatida qubul qilingan. Ikfo raviydagi nooʻxshashlik asosida yuzaga chiqadi. Bu soʻzning lugʻaviy maʼnosi ham shunga ishora qiladi. Qofiya ohangdorligini taʼminlovchi asosiy unsur raviy sanaladi. Demak, raviydagi ixtilof qofiya ilmida jiddiy nuqson sifatida qaraladi. Abu Abdulloh Xorazmiy ikfoni noaniq qofiya sifatida taʼriflaydi. Ikfo talaffuziga koʻra yaqin harflarning har xilligi ekanligini taʼkidlaydi. Xorazmiyda ikfo qofiya ayblari orasida eng oxirigisi sifatida izohlanadi. Ikfo nazariyasi Xorazmiyga qadar yashab ijod etgan arab filologlari asarlarida ham uchraydi: Atama Yunus ibn Habib, Abu Amr ibn Aʼla (VIII asr) va Xalil ibn Ahmad, Ibn Moʻtazzning ustozlari Mufaddal (XIII asr) va Mubarrad (IX asr).

Roʻ bajon or andarin kor ehtiyot,
Zongi juz bar tu nadoram eʼtimod.

Baytda keltirilgan *ehtiyot – eʼtimod* qofiyadosh soʻzlardagi “to” va “dol” harflari raviy sanaladi. Raviyda ixtiloflar boʻlsa-da, oʻzaro oʻxshash tovushlar (hurufi mutaqorib) qofiya ohangdorligini taʼminlagan.

Gufti ki: bo muxolif tu ziyn sibas maro,
Nabud behij holi beamre tu hadis.
Rafti-yu roz gufti bo dushmanoni man,
V-on kas, ki goʻshdori tu bud on hama shanid.[3: 103; 5: 160]

Baytda *hadis – shanid* soʻzlari oʻzaro qofiyadosh soʻzlar sifatida keltirilgan, “se” va “zol” harflari raviy sifatida olingan. Eʼtibor berilsa, qofiyadosh soʻzlarda ohangdorlik sezilmaydi. Raviydagi ikki nooʻxshash harflarning raviy sifatida kelishi qofiya sifatida olinmasligi kerak. Bunday nazm shaklini sheʼr sifatida baholash toʻgʻri emas. Qays Roziy “nun” va “jim” yoki “bo” va “dol” ning qofiyadosh soʻz tarkibida raviyga olinishi toʻgʻri emasligini taʼkidlaydi.

Nosiriddin Tusiy ham ikfo raviyning ixtilofi ekanligini qisqa qilib tushuntirib beradi.

Jomiy ham bu kabi ixtilofda talaffuzda yaqinlik sezilishi kerakligini alohida taʼkidlaydi. Arab va ajam harflarini bir qofiyada jamʼ qilish “bagʻoyat nomaqbul ish ekanligi”ga ishora qiladi. Rak – sag, chap – tarab, kaj – gaz, pocha – xoja soʻzlaridagi arab va jam harflarini raviy sifatida keltirish notoʻgʻri ekanligini taʼkidlaydi.

Atoulloh Husayniyning ikfo haqidagi qarashlari Qays Roziy va Jomiy fikrlari bilan oʻxshash. Husayniyning fikriga koʻra qofiya ayblari orasida ikfo sheʼriyatda koʻp uchraydi. Saboh – sipoh (صبح - سپاه) qofiyadosh soʻzlaridagi raviyning turli harflar bilan ifodalanishi qoʻpol xatolardan biri sanaladi. Bu holat, ayniqsa, shoirlarning arabcha va forsha soʻzlarni qofiyadosh sifatida keltirilganida koʻzga tashlanadi: *tarab – chap, saracha – xoja, kaj – kaz, sag – shak*. Bu qofiyadosh soʻzlar Jomiyning “Risolai qofiya” asarida ham keltirilgan. Qofiyaning asosini taʼminlab beruvchi asosiy unsur – harf raviy sanaladi. Shuning uchun ham raviydagi ixtilof qofiyada kechirilmas ayb sanaladi. Shamsiddin Qays Roziy va Atoulloh Husayniy qofiyadagi bu xususiyatni muhim sanaganliklari bois ham ikfo qofiyadagi muhim nuqsonlardan biri ekanligini, bunday soʻzlar qofiyadosh boʻla olmasligini taʼkidlaydilar.

Sinod. “Sinod” soʻzi “farqlanish” degan maʼnoni bildiradi. Baʼzi manbalarda bu soʻz “doʻstona boʻlmaslik” [5: 109], “ishonch bildirish”, “qoʻlga olish” maʼnolarida ham kelishi aytiladi. Shams Qays Roziy bu soʻzning maʼnosini “ixtilof” deb ataydi. Sinod ridfning ixtilofiga nisbatan ishlatiladi. *Zamon – zamin* soʻzlaridagi “alif” va “yo” harfi ridf sanaladi. Yoki *zindagone*

– *guzine* soʻzlarida ham “alif” va “yo” harfi rifddir. Abu Abdulloh Xorazmiy sinodni “notoʻliq” qofiya sifatida keltiradi. Qudama ibn Jaʼfarning fikricha, sinod bu ikki qofiya shakllarining oʻzgarishidir [4:360-373].

Arab sheʼrlarida *hazv* va taʼsis harakatidagi nooʻxshashlik sinod sifatida keltiriladi. Fors sheʼriyatida esa sinod ridfning ixtilofi ekanligi aytiladi.

Kuni noxush ba mo bar zindagone,

Agar az mo dami duri guzine.

Zindagoniy – *guzine* soʻzidagi “alif” va “yo” harflari ridf boʻlib, ulardagi nooʻxshashlik sinodni yuzaga keltirgan.

Ahmad Taroziy arab shuarosi oldida ridfning oʻzgarishi “ravo” ekanligini, ajam shoirlari esa bunga ayb sifatida qarashlarini taʼkidlaydi: *ud* – *id*. Arab shoirlar qofiyadosh soʻzlar tarkibida ridf sifatida “vov” va “yo”ning kelishini joiz deb bilganlar. Shuning uchun ham bu kabi qofiyalanish tarzi arab sheʼrlarida juda koʻp uchraydi.

Atoulloh Husayniy sinod ridfning ixtilofi ekanligini taʼkidlab, *dod* – *dud* – *did* qofiyadosh soʻzlari misolida tushuntiradi.

Iyto. “Iyto” soʻzi lugʻatlarda “suvoriy boʻlmoq” maʼnosida keladi. R.Musulmankulov iytoni “oyoqosti qilish” maʼnosida ishlatadi [5:110]. Mumtoz qofiya ilmida iyto bir qofiyani ikki marta qoʻllash asosiga quriladi. Arab va ajam shoirlari qofiyani qayta qoʻllanishini qofiya aybi sifatida baholashgan. Bu oʻrinda Atoulloh Husayniy radd ul-matlaʼ bilan iytoni farqlash kerakligini aytadi. Radd ul-matlaʼ sanʼatida misra yoki bayt toʻliq holda gʻazal yoki qasida, qitʼaning xohlagan oʻrnida aynan takrorlanishiga asoslanadi. Iyto esa bir qofiyaning ham shakl, ham mazmun jihatidan boshqa bir misrada aynan takrorlanishiga asoslanadi (Keyinchalik manbalarda qofiyaning takror kelishi radd ul-qofiya badiiy sanʼatiga asos boʻlgani keltiriladi. Vaholangki, bu mumtoz qofiyaga oid risolalarda kamchilik sifatida baholanadi – O.H.). Qofiya turlaridan biri – shoygon qofiya aynan iyto asosiga quriladi.

Dar sheʼri man nayobi masruqu muntahil,

Dar nazmi man nabiyni iytoyi shoygon [3: 123].

Mumtoz qofiyaga oid barcha risolalarda iytoning ikki turi farqlanadi: *iytoyi jaliy*, *iytoyi xafiy*.

1. Iytoyi jaliy. Iytoning iytoyi jaliy turida qofiyaning takrori ochiq boʻladi.

Dar in zamona buti nist az tu nekutar,

Na bar tu bar shamani az rahiti mushfiqtar.

Baytda qofiyadosh soʻz sifatida keltirilgan *nekutar* – *mushfiqtar* soʻzlaridagi “tar” soʻzining takrori qofiyani yuzaga keltirgan asosiy unsur sanalishi bilan birga ikki misrada aynan takrorlangan.

Ba giti zi obu otash tiztar nist,

Du xon andu du sultoni sitamgar.

Tu ro Semurgʻ-u tiyr gaz naboyad,

Na Raxshi jodu-yu Zoli fusungar.

Sitamgar – *fusungar* qofiyadosh soʻzlardagi “gar” shakli ikki misrada aynan takrorlangan.

Tu on shabrang toziyro bamaydon, chun barangizi,

Aduro xud binvardi, ba-don tigʻi balogustar.

Va andak roʻzgor, ay shah, du chizam dod baxti tu:

Yake lafze xirat rutbat, duvum tabʼi sanogustar [9: 162].

Ahmad Taroziy ham iytoyi jaliyga namuna sifatida *nekutar – mashaqqatar* soʻzlarini keltiradi [10: 74]. Jomiy esa *nekutar – zebotar* qofiyadosh soʻzlar asosida iytoyi jaliyni izohlaydi [1: 309]. Iytoyi jaliyda qofiya toʻliq takrorlanmaydi, qofiyadosh soʻzlarning qismlari takrorlanadi: *saracha – gilamcha, dard mand – hojatmand, fusungar – sitamgar, mahbuban – oshiqan* kabi. Atulloh Husayniy iytoyi jaliyning kelishi sheʼrda katta bir nuqson ekanligini aytadi. Arab va ajam shoirlari iytoyi jaliyning qoʻllanishini tanqid qilganlar. Faqat zarurat yuzasidan, hajman katta boʻlgan qasida va gʻazallarda baytlari bir-biridan uzoqda boʻlgan hollardagina qoʻllashga ruxsat berganlar. Bunda qasida yoki gʻazal 20-30 baytdan koʻproq boʻlishi kerak. Shamsiddin Qays Roziy ham iytoyi jaliy fors shoirlari tomonidan qoʻpol nuqson sifatida qabul qilinishini aytib, qasida uzun, 23 baytdan tashkil topsagina iytoyi jaliyning qoʻllanishiga ruxsat etilganini taʼkidlaydi. Bunda qasida ikki yoki undan ortiq matlaʼdan iborat boʻladi. Bunday holatda qofiyaning takrori boshqa bir qismda qoʻllangani bois ham qabul qilingan.

Atulloh Husayniy Qays Roziy keltirgan fikrga oydinlik kiritadi. Qasida va gʻazalda iytoyi jaliyning qoʻllanish oʻrni bor: qasidada 12-14 baytdan keyin, gʻazalda esa har 7 baytdan keyin iytoyi jaliy qoʻllanishi mumkin [2:23].

2. *Iytoyi xafiy*. Iytoyi xafiy “yashirin, berkitilgan iyto” maʼnosini bildiradi. Iytoning bu turida qofiya tarkibidagi baʼzi qoʻshimcha harflar takrorlanadi. Eng asosiysi, bu qoʻshilgan harflarni bemalol alohida ajratish mumkin.

Ey guli ruxsori tu burda zi roʻyi gul ob,

Soʻhbat gulzorho karda ba boʻyat gulob [1: 309].

Shamsiddin Qays Roziy qofiyasi boshdan oyoq iytoyi xafiy nuqsoniga ega boʻlgan bir nechta qasidalarini keltiradi. Rashididdin Vatvotning oʻzi taʼkidlaganidek, “dar nazmi nabini iytoyi shoygon” shaklidagi qasidasini tahlilga tortadi. Qasidadagi *posbon – diydabon – mehribon; mehrgon – xudoygon – royagon – shoygon* qofiyadosh soʻzlardagi ixtiloflarni iytoyi xafiy ekanligini aytadi.

Ahmad Taroziy iytoyi xafiyga *gulob - selob, gulzor - lolazor, dono - bino* soʻzlarini namuna sifatida keltiradi.

Jomiy baytdagi *gul ob – gulob* soʻzlaridagi ob(suv) soʻzining takrorini iytoyi xafiyga namuna sifatida keltiradi. Baytdagi *gul ob – gulob* soʻzlari oʻzaro shakldosh boʻlib, qofiyaning takroridan koʻra ikki, turli maʼnoga ega soʻzni hosil qilgan. Bu esa tajnis sanʼatini yuzaga keltirgan.

Zihi zamiri munirad zihobe fazlu karam,

Zi fayzi kilk tu jorist obe fazlu karam.

Husayn Voiz Koshifiy Shamsiddin Qays Roziyning fikrlarini aynan keltirgan holda Anvoriy va Amir Muizziyning qasidalarini iytoyi xafiyga namuna sifatida taqdim qiladi.

Ba xoki poyi tu sad bor besh taʼna zadast,

Sipihr, taxti Sulaymonu toji Qisriyro

Ba har chi muftiyi royat qalam a dast girift,

Qazo chu ob navisad javobi fatviyro [3:124]

Atulloh Husayniy iytoyi xafiy haqidagi nazariy qarashlarni aniq va ochiq izohlaydi. Amru naxiy (buyruq) soʻzlar *biyo* va *mayo* soʻzlari ham iytoyi xafiyga namuna boʻla olishini aytadi. Biroq nafi-yu isbat (tasdiq-inkor) soʻzlardan *biraft – naraft* soʻzlari iytoyi xafiy boʻlolmasligini, bu ikki qofiyadosh soʻzlardagi kamchilik aniq koʻrinib turganini taʼkidlaydi.

Yuqoridagilardan koʻrinib turibdiki, temuriylar davriga oid risolalarda qofiya ayblari sifatida baholangan iqvo, ikfo, sinod, iyto umumiylik asosida izohlansa-da, baʼzi oʻrinlarda risola

mualliflari o‘zaro bahsga kirishadi. Arab va ajam shoirlari tomonidan kamchilik sifatida baholangan va ravo ko‘rilgan nuqsonlar o‘zaro qiyosiy o‘rganiladi. Shamisddin Qaysi Roziy va Atoulloh Husayniy qofiyaga oid kamchiliklarga qo‘shimcha ravishda ma’noga ta’sir qiluchi nuqsonlarni ham bir butunlikda tadqiq etadilar. Jomiy, Faxri Isfahoniy, Husayn Voiz Koshifiy, Atoulloh Husayniy risolalarda keltirilgan baytlar arab, fors adabiyotdan olingan bo‘lsa, “Funun ul-balog‘a” muallifi aksariyat namunalarni turkiy adabiyotdan keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия // Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талқинида. (Таржимон Д.Юсупова). –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 2006.
2. Атоуллоҳ Ҳусайний. Рисолаи дар қофия. – Техрон. ҳ.1393.
3. Koshifiy Kamoluddin Husayn Voizi Sabzavori. Badoe’u-l-afkor fi sanoe’i-lash’or. Virosta va guzordai Mirqaloluddini Kazzoz. -Tehron: Nashri markaz. 1369.
4. Красковский И.Ю. Арабская поэтика в IX веке// Избранные сочинение. Т.2. –М.-Л. 1956.
5. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV вв. - М., 1989.
6. Носир ад-Дин Туси. Ми’йар ал-аш’ор. — Техрон, 1325.
7. Сирус Б. Қофия дар назми тожик. Сталинбод, 1955.
8. Фахри Исфаконий. Меъёр ул-жамоли (Кия Садек). Техрон. 1337.
9. Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. Перевод с персидского исследование и комментарий Н.Ю.Чалисова. – М.: “Восточная литература” РАН, 1997.
10. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Болтабоев, Ж.Жўраев) - Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2016.